

**Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова**

Мельничук Ірина Ярославівна

УДК 159.98:371.125

**Формування рефлексивних механізмів цілеутворення
у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань**

19.00.07 – педагогічна і вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 2001

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі психології і педагогіки в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент
Пов'якель Надія Іванівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, доцент кафедри психології і
педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор,
дійсний член АПН України
Моляко Валентин Олексійович,
Інститут психології імені Г.С.Костюка,
завідувач лабораторії психології творчості;

кандидат психологічних наук, доцент
Булах Ірина Сергіївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, доцент кафедри психології.

Провідна установа: Дрогобицький державний педагогічний університет імені
І.Я.Франка, кафедра психології, Міністерство освіти і науки
України, м. Дрогобич.

Захист відбудеться “ 13 ” вересня 2001 року о 14³⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26. 053. 02 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “23” липня 2001 року.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Л.В.Долинська

Загальна характеристика роботи

Актуальність дослідження. В умовах життєдіяльності сучасного суспільства зростає значущість психологічної науки та потреба у висококваліфікованих практичних психологах, здатних ефективно розв'язувати професійні завдання. У зв'язку з цим виникає необхідність ґрунтовного наукового аналізу діяльності психологів і пошуку шляхів подальшого удосконалення їх фахової підготовки.

Вирішення проблеми підвищення професійної компетентності психологів залежить, передусім, від володіння необхідною системою знань, технологією та методами роботи, індивідуально-психологічних особливостей (здібностей до професійної діяльності, сформованості професійно-важливих якостей, мотивації) тощо. Проблемі професійного становлення практичних психологів присвячені наукові праці Г.Абрамової, О.Бондаренка, А.Деркача, І.Дубровіної, Р.Немова, Р.Овчарової, Н.Пов'якель, А.Прихожан, Є.Рогова, В.Семиченко, Н.Чепелевої, Т.Яценко та ін., які свідчать про те, що система професійної підготовки психологів потребує удосконалення.

Важливою складовою професійної компетентності практичного психолога є вміння утворювати професійні цілі та підбирати засоби для їх досягнення, адже саме ця здатність є передумовою і показником активної, цілеспрямованої та ефективної фахової діяльності. Тому проблема формування умінь визначення, утворення та постановки професійних цілей психологами у період їх фахової підготовки набуває особливого значення.

Особливо актуальною та найменш дослідженою є проблема формування психологічних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань. При цьому особливу роль відіграють рефлексивні механізми, завдяки дії яких відбувається глибоке усвідомлення та аналіз, контроль та оцінка, а також креативне удосконалення цілеутворення у фаховій діяльності психологів.

Різні аспекти мети, цілеутворення і його механізмів досліджувались К.Абульхановою-Славською, О.Тихомировим, Ю.Бабаєвою, Р.Бібрихом, Б.Братусем, Л.Головіною, Л.Гур'євою, В.Зарецьким, В.Пушкіним, Н.Пов'якель, А.Холмогоровою, Ю.Швалбом та ін. Проте механізми цілеутворення практичних психологів, особливо їх формування у процесі вищої професійної підготовки, не були предметом спеціальних психологічних досліджень.

Виходячи з вимог суспільства до діяльності психологічної служби, цілеутворення у фаховій діяльності психолога повинно відбуватися із дотриманням норм і принципів, визначених "Положенням про психологічну службу України" (2000 р.), а також базуватися на знаннях професійних обов'язків і прав, узагальненої теорії, основних напрямків і технологій діяльності. Особливістю утворення професійних цілей практичного психолога є поєднання постійної орієнтації на проблеми клієнта зі спрямованістю на професійні цілі, що, накладаючись на особистісні характеристики фахівця, зумовлює складну рефлексивну діяльність. Окрім цього, робота практичного психолога пов'язана з розв'язанням не лише комплексу завдань у різних напрямках діяльності (психопрофілактика і психологічна просвіта, психодіагностика, психокорекція, психоконсультування та ін.), але й ускладнюється різноманітністю запитів і змісту проблем клієнтів, що, в свою чергу, вимагає рефлексивного підходу до їх вирішення.

Аналіз досліджень рефлексії та рефлексивних механізмів (В.Давидов, А.Зак, Г.Щедровицький, І.Семенов, С.Степанов, І.Бех, Л.Найдьонова, М.Найдьонов, Н.Пов'якель,

О.Тюков, та ін.) засвідчив, що сучасна психологічна наука не має єдиного розуміння та фундаментального підходу до визначення рефлексивних механізмів цілеутворення, неозначеною є їх роль при утворенні професійних цілей фахівця у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань, а також не розкрито суть, структуру й умови формування цього феномена.

Таким чином, на сьогоднішній день актуальною є проблема формування в майбутніх психологів умінь утворення цілей психологічної допомоги, діагностики та корекції, утворення цілей при виборі засобів і прийомів впливу на особистість клієнта. При цьому особливо перспективним, на нашу думку, є вивчення рефлексивних механізмів, завдяки дії яких можливе забезпечення продуктивності професійного цілеутворення при розв'язанні завдань.

Недостатня розробленість цієї проблеми у психологічній літературі та потреба суспільства в удосконаленні системи підготовки психологів зумовили вибір теми нашого дослідження: “Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань”. Тема входить до плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та затверджена радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 4 від 4.06. 1998 року).

Об'єкт дисертаційного дослідження – процеси розв'язання психологічних завдань у професійній діяльності практичного психолога.

Предметом дослідження є становлення рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань.

Мета дослідження полягає у виявленні психологічних особливостей рефлексивних механізмів цілеутворення, розробці та апробації програми їх формування у процесі розв'язання професійних завдань практичними психологами.

Гіпотеза дослідження - утворення професійних цілей практичного психолога зумовлюється дією комплексу взаємопов'язаних внутрішніх і зовнішніх факторів і може бути активізоване розвитком рефлексивних механізмів засобами активних методів навчання.

Відповідно до мети та гіпотези були визначені **основні завдання дослідження**:

1. Обґрунтувати теоретичні підходи до вивчення основ цілеутворення у професійній діяльності практичних психологів.
2. Визначити та розкрити зміст і структуру рефлексивних механізмів цілеутворення при розв'язанні професійних завдань практичними психологами.
3. Експериментально виявити критерії та рівні сформованості цілеутворення та його рефлексивних механізмів як базових складових професійної діяльності психолога.
4. Розробити й апробувати психологічні програми формування і корекції рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійних завдань практичними психологами.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є принципи детермінізму та розвитку, єдності особистості, діяльності та свідомості (О.Леонтьєв, С.Рубінштейн), системний підхід до вивчення особистості (Б.Ананьєв, В.Давидов, Г.Костюк, С.Максименко, В.Моляко, О.Скрипченко, Ю.Приходько), теоретичні положення цілеутворення та його механізмів (О.Тихомиров, В.Пушкін, Н.Пов'якель, Ю.Швалб), структури рефлексивних механізмів (В.Давидов, І.Семенов, С.Степанов, О.Тюков,

Г.Щедровицький), специфіки професійних обов'язків і діяльності практичних психологів (Г.Абрамова, М.Битянова, О.Бондаренко, А.Деркач, І.Дубровіна, В.Панок, Н.Пов'якель, Н.Чепелева, Л.Уманець), застосування активних форм навчання (О.Бодальов, В.Кан-Калік, С.Максименко, С.Макшанов, Л.Петровська, Т.Яценко та ін.).

Для розв'язання поставлених завдань та перевірки гіпотези була розроблена програма дослідження, реалізація якої передбачала застосування комплексу **методів**, що включав у себе теоретичний аналіз і узагальнення літератури з проблеми дослідження, психолого-педагогічний експеримент, який передбачив констатуючу, формуючу та контрольну частини, фіксоване спостереження, аналіз продуктів діяльності, тестові методи психодіагностики, бесіду, анкетування, самозвіти, активні методи навчання, статистичні методи обробки отриманих даних.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на психолого-педагогічному факультеті Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.К.Винниченка, у Кіровоградському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти. У дослідженні взяли участь 104 особи.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що: визначено основні критерії діагностування цілеутворення (повнота, послідовність, розгорнутість) і рівні його сформованості (високий, середній, низький, дуже низький), виявлено специфіку цілеутворення у професійній діяльності практичних психологів (постійна спрямованість на проблеми клієнта, узагальнену теорію і власне "Я"). Розкрито зміст рефлексивних механізмів цілеутворення, визначено їх види (контрольно-оцінний і конструктивно-креативний), критерії діагностування та рівні сформованості (високий, середній, низький, дуже низький), а також їх вплив на цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань. Теоретично обґрунтовано, розроблено та експериментально перевірено програми формування та корекції рефлексивних механізмів цілеутворення активними методами навчання. Результати дослідження доповнюють положення педагогічної психології вищої школи стосовно професійного становлення практичних психологів.

Практичне значення дослідження визначається тим, що розроблені й апробовані програми формування та корекції рефлексивних механізмів цілеутворення розширюють теоретичну, методичну й технологічну оснащеність діяльності практичного психолога і можуть бути застосовані для розвитку професійного цілеутворення в майбутніх психологів та його корекції у практикуючих психологів. Застосування розроблених програм дозволяє розширити можливості впливу на зростання професійної компетентності психологів.

Надійність та вірогідність наукових результатів забезпечується методологічним і теоретичним обґрунтуванням вихідних положень, адекватністю застосовуваних методів меті та завданням роботи, цілісною організацією дослідження, поєднанням математичних методів обробки експериментальних даних із їх якісним психологічним аналізом, створенням належних умов обстеження та застосуванням сучасного апарату математичної статистики.

Апробація та впровадження дослідження. Основні матеріали та положення дисертації викладались та обговорювались на Міжнародній науково-практичній конференції "Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога" (Київ, 1998), третій Всеукраїнській конференції молодих науковців "Проблема особистості у сучасній науці: результати та перспективи досліджень" (Київ, 2000), конференції "Духовне і професійне самовизначення у

кризових умовах” (Кіровоград, 2000), міжнародній науково-практичній конференції “Научные технологии формирования специалиста XXI столетия” (Кіровоград, 2000), засіданнях кафедри психології та педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Результати дослідження впроваджено у Кіровоградському державному педагогічному університеті імені В.К.Винниченка і Кіровоградському соціально-педагогічному інституті “Педагогічна академія”.

Публікації. Основний зміст і результати роботи відображено у 9 наукових публікаціях. Всі праці одноосібні, з них 6 статей – у фахових збірниках, затверджених ВАК України.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація містить вступ, три розділи, висновки, список літератури та додатки. Основний її зміст викладено на 172 сторінках комп’ютерного набору, до якого входять 12 таблиць, 6 діаграм, 1 схема на 7 сторінках. Список використаних джерел нараховує 268 найменувань. Методичний апарат дослідження деталізовано у 19 додатках.

Основний зміст дисертації

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його предмет, об’єкт та методологічні засади, сформульовано мету та головні завдання роботи, висвітлено її наукову новизну, теоретичну і практичну значущість, наведено відомості про апробацію та впровадження його результатів, описана структура дисертаційної роботи.

Перший розділ “Теоретичний аналіз психологічних досліджень з проблем цілеутворення та його рефлексивних механізмів” присвячений теоретичному аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури з теми дослідження. Зокрема, характеризуються різноманітні підходи до розкриття сутності понять “мета”, “цілеутворення” та їх особливостей у професійній діяльності психолога, а також висвітлюються підходи до вивчення рефлексії та рефлексивних механізмів, їх ролі при утворенні професійних цілей.

В основу дослідження покладено визначення поняття цілеутворення як “формування образу майбутнього результату дій і прийняття цього образу в якості основи для практичних дій” (О.Тихомиров). Розглянуті основні механізми цілеутворення, виділені О.Тихомировим, а саме: перетворення побічного результату дії в ціль на основі його усвідомлення та пов’язування з мотивом; перетворення неусвідомлених передбачень у мету на стадії підготовки практичної дії; зміна (переформулювання) цілей при недосягненні початкових передбачень результату; засвоєння заданої цілі шляхом зв’язування її з мотивом; вибір однієї із багатьох заданих цілей; перетворення мотиву в мотив-ціль; перехід від попередніх до кінцевих цілей; утворення ієрархії та тимчасової послідовності цілей та ін. Механізмами та регуляторами процесу цілеутворення можуть виступати емоційні та мнемічні процеси, узагальнення та вербалізація, особистісні особливості тощо. Розкриття механізмів цілеутворення вимагає врахування об’єктивних і суб’єктивних факторів, зокрема, впливу на цей процес змісту та повноти задавання цілі, організації діяльності, попереднього досвіду, можливостей, мотивації, потреб, ціннісних орієнтацій фахівця.

Основним способом утворення професійних цілей психологів є трансформація загальної багатозначної цілі в конкретну мету шляхом довизначення та перевизначення запиту клієнта. При цьому процес цілеутворення розглядається як встановлення ієрархії допоміжних цілей при розв'язанні завдань.

Утворення професійних цілей практичних психологів обумовлюється постійною спрямованістю на проблеми клієнта, а також нормативними документами, узагальненою теорією, основними технологіями діяльності та особистісними особливостями фахівців. У зв'язку з цим процес утворення професійних цілей практичного психолога вимагає сформованості рефлексії та рефлексивних механізмів.

У роботі систематизовані різні підходи до вивчення рефлексії, які показали багатогранність, складність та взаємопереплетеність рефлексивних механізмів, що досліджуються у трьох основних аспектах: особистісному, інтелектуальному та комунікативному.

Особистісна рефлексія визначається як пізнання людиною самої себе (Н.Гуткіна, І.Кон, І.Семенов, В.Слободчиков, С.Степанов, І.Чеснокова, R.Kluve, J.Piaget, J.Redford), при цьому вона аналізується як категорія свідомості та розглядається як механізм самореалізації.

В інтелектуальному аспекті рефлексія визначається як знання вихідних основ своїх дій; як вміння виділяти, аналізувати та зіставляти з предметною ситуацією власні дії (В.Давидов, А.Зак), а стосовно діяльності з розв'язування задач - як усвідомлення основ власного руху в предметному змісті задачі з урахуванням визначення засобів її вирішення (М.Алексєєв).

Особливості комунікативного аспекту відображені в соціально-психологічних дослідженнях (Г.Андрєєва, П.Баранов, Є.Кузьміна, В.Лефевр та ін.) у зв'язку із проблемами міжособистісного сприймання, пізнання, емпатії та взаємодії. У руслі цього напрямку рефлексія визначається як своєрідний подвоєний процес дзеркального відображення, як усвідомлення індивідом того, як його сприймає партнер по спілкуванню, як вміння зрозуміти хід його думок.

Різноманітними підходами стосовно дослідження рефлексії зумовлені розбіжності в поглядах психологів при визначенні поняття "рефлексивні механізми". Так, у сфері мислення І.Семенов, С.Степанов виділяють два взаємодоповнюючі рефлексивні механізми: генерацію і контроль; в сфері свідомості - самообілізацію та самоорганізацію; у сфері комунікації та кооперації - "занурення в рефлексивне середовище", настанову на кооперування, відкритість власного досвіду для інших і навпаки (В.Давидов). Деякими дослідниками (О.Тюков) під психологічним механізмом рефлексії розуміється процес, що складається з етапів, які послідовно протікають, і визначається за допомогою загальної структури компонентів (рефлексивний вихід, інтенціональність, первинна категоризація, конструювання, схематизація, об'єктивація). "Рефлексивний вихід" як здатність стати в позицію спостерігача відносно власної дії та змісту свідомості вважається початком дії рефлексивного механізму (Г.Щедровицький).

На підставі наукового аналізу підходів до визначення рефлексивних механізмів і їх місця у процесі цілеутворення поняття рефлексивного механізму цілеутворення розглядається у дослідженні як сукупність процесів рефлексії, які зумовлюють виникнення, розвиток і дію процесу цілеутворення.

Рефлексивні механізми при утворенні професійних цілей сприяють більш глибокому та детальному аналізу й усвідомленню проблеми, її новому баченню, відмові від стереотипних і утворенню нових, творчих цілей. За допомогою рефлексії здійснюється також процес контролю та оцінки на всіх етапах цілеутворення. У зв'язку з цим нами виділено такі базові види рефлексивних механізмів цілеутворення: контрольо-оцінні та конструктивно-креативні, які проявляються у сферах існування рефлексії (самосвідомості, мисленні, спілкуванні). У дослідженні дається докладна характеристика та емпіричні ознаки прояву дії кожного із рефлексивних механізмів цілеутворення.

У сфері мислення рефлексивні механізми цілеутворення ґрунтуються на усвідомленні базових цілей професійної діяльності, узагальненої теорії, основних технологій діяльності, а також вмінні будувати моделі та схеми досягнення цілей, робити припущення і ствердження на основі узагальнення, конкретизації, порівняння.

У сфері комунікації рефлексивні механізми цілеутворення спираються на усвідомлення цілей клієнта, вміння зорієнтувати його у власних цілях, зіставлення цілей клієнта із професійними цілями та можливостями психолога.

У сфері самосвідомості рефлексивні механізми цілеутворення ґрунтуються на усвідомленні власних індивідуальних особливостей, можливостей, потреб, мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій тощо.

Особливостями дії рефлексивних механізмів цілеутворення є те, що на різних етапах утворення цілей вони працюють із різною інтенсивністю та виконують різні функції. Зокрема, при постановці загальних цілей зростає роль особистісного аспекту, а при утворенні конкретних цілей провідну роль відіграє предметний аспект (В.Зарецький, І.Семенов, А.Холмогорова).

У **другому розділі** “Психологічні особливості рефлексивних механізмів цілеутворення у практичних психологів при розв’язанні професійних завдань” представлено теоретико-методологічні засади дослідження, обґрунтовано принципи побудови констатуючої частини дослідження, описано методичний апарат і конкретизовано умови проведення експериментальної роботи, подано психологічний аналіз результатів дослідження, здійснено аналіз отриманих результатів для майбутніх і практикуючих психологів.

Із причин відсутності спеціальних діагностичних методик для визначення рівнів утворення професійних цілей при розв’язанні завдань практичним психологом, а також визначення рівнів сформованості рефлексивних механізмів цілеутворення, нами були укладені тестові завдання та анкети для діагностики вказаних феноменів і обґрунтовано вибір стандартизованих методик: методики “думання в голос” К.Дункера, адаптованої нами стосовно утворення цілей при розв’язанні професійно-психологічних завдань, тесту змістовно-життєвих орієнтацій Д.Леонтьєва, орієнтаційної анкети для визначення спрямованості особистості (Б.Баса), методики ціннісних орієнтацій М.Рокича, опитувальника мотивації прагнення до успіху М.Магомед-Емінова.

Теоретичний аспект поставленої проблеми передбачав визначення критеріїв і рівнів сформованості цілеутворення та його рефлексивних механізмів. Аналіз типів цілеутворення при розв’язанні професійних завдань здійснювався за методичною схемою типології цілеутворення, розробленою Н.Пов’якель. Залежно від повноти, послідовності та розгорнутості цілеутворення виділено основні його типи та підтипи: продуктивний (повне послідовне згорнуте, повне послідовне розгорнуте та пріоритетне), змішаний

(перемішування, зміщення, надлишок цілей) і непродуктивний (процесуальне випадання цілей). Підведення підсумків та аналіз виконання тестових завдань, спрямованих на визначення цілей базових напрямків роботи (психопрофілактика та просвіта, психодіагностика, психоконсультавання, психокорекція), ґрунтується на нормативних документах, які спрямовують і регламентують роботу психологів. Визначення цілей консультативно-корекційної роботи практичних психологів здійснювалося на підвалинах основних її технологій та особливостях проведення (А.Айві, І.Дубровіна, Р.Мей, А.Осипова), при цьому була використана методична схема основних її стадій та відповідних їм цілей, розроблена Н.Пов'якель.

Прояв показників сформованості цілеутворення при розв'язанні професійно-психологічних завдань оцінювався за одинадцятибальною шкалою. Для визначення рівнів утворення професійних цілей при виконанні кожного із тестових завдань розроблено шкалу оцінювання, відповідно до якої за набраними балами визначались рівні утворення професійних цілей (високий – 10-11 балів; середній – 7-9 балів; низький – 4-6 балів, дуже низький – 0-3 бали), кожен із яких мав своє якісне відображення.

При розробці схеми аналізу проявів дії рефлексивних механізмів цілеутворення нами використовувались концептуальні схеми системно-рівневої організації мислення, розроблені К.Дункером, І.Семеновим, В.Давидовим та адаптовані нами відповідно до мети і завдань дослідження. Як стимулюючий матеріал для вивчення рефлексивних механізмів цілеутворення використовувалися укладені нами тестові завдання, під час виконання яких здійснювався запис висловлювань досліджуваного. Фіксація емпіричних ознак прояву дії рефлексивних механізмів цілеутворення здійснювалася відповідно до його двох основних видів (контрольно-оцінного та конструктивно-креативного) із урахуванням трьох сфер існування рефлексії та рефлексивних механізмів (мислення, самосвідомість, спілкування). У роботі детально проаналізована схема аналізу прояву дії рефлексивних механізмів цілеутворення та виділено чотири рівні їх розвитку: дуже низький (0-6 балів), низький (7-12 балів), середній (13-18 балів), високий (19-24 балів).

Результати дослідження засвідчили недостатню сформованість професійного цілеутворення та його рефлексивних механізмів у майбутніх та практикуючих психологів. Зокрема, у 67,6% досліджуваних практикуючих психологів і в 47,7% майбутніх психологів утворення професійних цілей виявилось на низькому рівні, а в 5,4% психологів і 4,5% студентів - повністю несформованим. Низький розвиток рефлексивних механізмів цілеутворення, які діють у сфері мислення, зумовлює неспроможність давати глибокий цілісний аналіз ситуації, вирішувати професійні завдання узагальненим способом, усвідомлювати поставлену мету й необхідність кожного етапу для її досягнення. Функціонування рефлексивних механізмів цілеутворення в особистісній сфері відображається у недостатній мотивації та самоконтролі, неадекватній самооцінці, поверхневому самоаналізі або повній його відсутності, що призводить до утворення цілей, які не відповідають власним можливостям і професійним обов'язкам.

Процес утворення професійних цілей практичного психолога тісно пов'язаний із дією його рефлексивних механізмів, що підтверджується позитивною, статистично значущою кореляцією. Для вищого рівня розвитку рефлексивних механізмів є характерним повнота, узагальненість, висока структурованість, варіативність, системність розгортання цілей з їх послідовною конкретизацією. Таким чином, дія рефлексивних механізмів забезпечує глибоке усвідомлення та аналіз, призводить до відмови від стереотипних рішень

і сприяє постановці нових цілей. Недостатня сформованість рефлексивних механізмів зумовлює виникнення непродуктивного (неповного або помилкового) цілеутворення чи спричиняє його розпад.

При визначенні засобів реалізації поставлених професійних цілей досліджувані з вищим рівнем розвитку цілеутворення та рефлексивних механізмів чітко розрізняють межі власних умінь і можливостей та відзначаються інтернальним типом локус-контролю (якому відповідають уявлення про себе як про сильну особистість, яка спирається на власні сили та має достатню свободу вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності до своїх цілей) й повним спрямованим типом цілеутворення. Досліджувані з низьким рівнем розвитку рефлексивних механізмів схильні до екстернального типу локус-контролю, потребують підтримки з боку інших людей, не вірять у власні сили, для них є характерним неповний, непорядкований або зміщений тип цілеутворення.

Аналіз психологічних особливостей професійного цілеутворення і рефлексивних механізмів майбутніх практичних психологів (студентів 5 курсу) та шкільних практичних психологів (з досвідом роботи від 2 до 5 років) показав певні відмінності їх розвитку. Незважаючи на те, що загалом сформованість рефлексивних механізмів цілеутворення у сфері мислення для двох експериментальних груп відповідає досить низькому рівню, результати студентів в цілому виявились вищими за результати досвідчених психологів. На нашу думку, це пов'язано з тим, що, на жаль, практичними психологами в школі часто працюють люди без відповідної кваліфікації або ж їх професійна підготовка не відповідає вимогам сьогодення. З іншого боку, тенденція до поліпшення підготовки психологів-практиків дає підстави оптимістично прогнозувати їх професійне становлення. Для студентів, зокрема, характерний вищий рівень розвитку показників рефлексивних механізмів цілеутворення, які діють у сфері мислення, що проявляється в орієнтації на узагальнену теорію, в кращому усвідомленні базових цілей професійної діяльності та цілей консультативно-корекційного напрямку діяльності. Однією із специфічних особливостей професійного цілеутворення практикуючих психологів у порівнянні зі студентами є більша схильність до згорнутості при визначенні професійних цілей.

Виявлено статистично значущу кореляцію між професійним цілеутворенням та показниками шкал методикою змістовно-життєвих орієнтацій (цілі в житті, результативність життя або задоволеність самореалізацією, локус-контролю, загальний показник осмисленості життя).

Аналіз результатів дослідження ціннісних орієнтацій дає підстави зробити висновок, що для студентів цінності професійної самореалізації та самоутвердження виявились більш значущими за інші цінності і при зіставленні з результатами шкільних практичних психологів посідають вище рангове місце. Для досліджуваних практичних психологів серед термінальних цінностей більш важливими виявилися цінності особистого життя, серед інструментальних цінностей – цінності міжособистісного спілкування та цінності прийняття інших людей.

Результати, отримані за методикою Б.Баса, свідчать про те, що у досліджуваних майбутніх і практикуючих психологів при утворенні професійних цілей переважає спрямованість на спілкування, при недостатньому усередненому показнику спрямованості на "справу". При кореляційному аналізі не було виявлено статистично значущих зв'язків між спрямованістю особистості та особливостями розвитку утворення професійних цілей.

Також було з'ясовано, що як у майбутніх, так і у практикуючих психологів переважає мотивація уникнення невдачі. Зв'язок між мотивацією досягнення та розвитком рефлексивних механізмів цілеутворення підтвердився частково (низькому рівню рефлексивних механізмів цілеутворення відповідає мотивація уникнення невдачі, а для вищих рівнів такий зв'язок виявився статистично не достовірним).

Результати укладеної нами анкети показали, що 92% досліджуваних майбутніх фахівців із практичної психології засвідчили про свої наміри працювати за фахом, при цьому самооцінка їх готовності до професійної діяльності є не дуже високою (23,9% студентів вважають, що вона відповідає низькому рівню, лише 17,9% - високому рівню). Значна кількість працюючих практичних психологів (32,4% досліджуваних) висловилися про ймовірність зміни діяльності за фахом. Серед якостей, які допомагають досягнути успіхів у професійній діяльності досліджувані двох експериментальних груп вирішальну роль надають комунікативним і організаційно-вольовим здібностям, майже не вказуючи при цьому на важливість розумових здібностей.

На основі аналізу отриманих даних ми дійшли висновку, що традиційна система професійної підготовки практичних психологів не забезпечує достатнього рівня сформованості рефлексивних механізмів (за результатами даної вибірки досліджуваних), що призводить до зниження продуктивності цілеутворення та певних викривлень у особистісній сфері – самооцінці, мотивації, ціннісних орієнтаціях. Наслідком цього є невміння ставити та досягати професійні цілі, аналізувати ситуацію, передбачати наслідки, розуміти цілі клієнта.

Третій розділ “Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у практичних психологів” включає в себе опис структури, змісту та особливостей перебігу формуючого експерименту для майбутніх практичних психологів, представлено ефективність результатів упровадження, а також детально описана розроблена нами програма корекції рефлексивних механізмів цілеутворення для практикуючих психологів.

Формуючий експеримент побудований із врахуванням досвіду використання активних методів навчання (С.Макшанов, Л.Петровська, Т.Яценко), уявлень про рефлексивні механізми (В.Давидов, І.Семенов, С.Степанов, О.Тюков, Г.Щедровицький) та їх роль у цілеутворенні (В.Зарецький, І.Семенов, А.Холмогорова), зокрема професійному (Н.Пов'якель), і базується на принципах єдності свідомості та діяльності, активності та дослідницької, творчої позиції учасників, наступності етапів та завдань, об'єктивації поведінки та оптимізації пізнавальної діяльності.

Під час проведення тренінгу використовувались такі методи та методичні прийоми: психогімнастичні вправи, груповий диспут, рольова гра, психомалюнок; застосовувалися індивідуальна, групова форми роботи та робота в парах.

Нами було враховано, що актуалізація рефлексії та рефлексивних механізмів здійснюється лише в певних ситуаціях: у ситуації роботи з проблемним змістом (нові, незнайомі, творчі завдання тощо); у ситуації взаємодії в діаді (при ускладненні взаємодії, при нерозумінні, позиційному конфлікті тощо); при груповій взаємодії (колективній взаємодії, груповому диспуті тощо).

Забезпечення дії рефлексивних механізмів цілеутворення відбувалося добором спеціальних формуючих процедур та шляхом занурення у рефлексивне середовище. Під рефлексивним середовищем ми розуміємо, спираючись на дослідження І.Семенова, С.Степанова, М.Найдьонова, комплекс умов для тривалої взаємодії суб'єктів та набору

специфічних форм взаємодії, де можливі самореалізація суб'єктів, взаємообмін засобів, рефлексія себе та інших. Суб'єктивно заданим рефлексивним середовищем вважаються партнери по спілкуванню з метою поглиблення аналізу себе, власних мотивів, цілей, засобів, аналізу міжособистісних стосунків. Важливою умовою активізації рефлексивних механізмів є прийом ротації, який полягає у дворазовій зміні ігрових позицій протягом дня, що дає змогу помічати помилки та неточності в роботі, здійснювати контроль і корекцію цілеутворення та діяльності.

Базуючись на дослідженнях психологів (В.Давидов, Г.Щедровицький та ін.) та на основі власних спостережень виділено стадії становлення рефлексивних механізмів при утворенні професійних цілей. На нижчих рівнях відбувається фіксація неможливості проведення роботи, усвідомлення необхідності утворення нових цілей, оцінка власних можливостей, їх відповідності зовнішнім вимогам, пошук еталонів для наслідування. Середньому рівню розвитку відповідає контрольо-оцінний рефлексивний механізм цілеутворення, який характеризується постановкою і зіставленням професійних цілей за зразком. Вищому рівню відповідає конструктивно-креативний рефлексивний механізм, який пов'язаний з утворенням цілей, що призводять до розкриття творчого потенціалу особистості.

У формуючому експерименті брали участь студенти п'ятого курсу психолого-педагогічного факультету із спеціальності "Початкове навчання та практична психологія" Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.К.Винниченка. Загальна кількість учасників - 66 студентів.

У ході формуючого експерименту вивчалася динаміка рівня сформованості цілеутворення та його рефлексивних механізмів при розв'язанні професійних завдань майбутніми практичними психологами.

Проведений аналіз формуючих впливів свідчить про ефективність і доцільність рефлексивного тренінгу цілеутворення. Зокрема, у результаті впровадження експериментальної програми формування рефлексивних механізмів цілеутворення зафіксовано статистично значуще зростання рівнів цілеутворення та його рефлексивних механізмів: якщо на початку дослідно-експериментальної роботи переважав середній та низький рівень цих показників, то після формуючого експерименту - середній та високий. Динаміка показників професійного цілеутворення свідчить про те, що майбутні психологи після проведення тренінгу стали краще визначати й утворювати професійні цілі.

Після системи формуючих впливів кількість досліджуваних із високим рівнем розвитку рефлексивних механізмів збільшилася на 36,4%, а кількість досліджуваних із низьким рівнем зменшилася на 30,4%. При цьому збереглася специфіка рефлексивних механізмів цілеутворення майбутніх психологів, а саме: вищий рівень розвитку контрольо-оцінних рефлексивних механізмів у порівнянні з конструктивно-креативними.

Після формуючих впливів зафіксовано статистично значуще зростання спрямованості на "справу", зростання цінностей професійної самореалізації та самоутвердження, зміщення мотивації у бік переважання прагнення до успіху.

У контрольній групі було виявлено лише незначні позитивні зрушення у рівнях сформованості професійного цілеутворення та його рефлексивних механізмів, що було пов'язано із загальним ходом навчально-виховної роботи у вищому навчальному закладі.

Аналіз результатів формуючого експерименту дає підстави зробити висновок про ефективність розробленої й апробованої на практиці дослідно-експериментальної

програми, яка забезпечує розвиток професійного цілеутворення психологів, оволодіння практикою утворення професійних цілей шляхом формування рефлексивних механізмів.

У **висновках** дисертації підводяться підсумки теоретико-експериментальної роботи, на основі отриманих результатів формулюються та узагальнюються головні висновки, що підтверджують гіпотезу дослідження, накреслюються перспективи подальшого вивчення проблеми.

Висновки

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми рефлексивних механізмів цілеутворення, що виявляється у розкритті їх суті, визначенні основних видів, критеріїв діагностування, рівнів розвитку, особливостей формування та корекції у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань.

1. Проблема формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань є важливим аспектом професійного становлення фахівців із спеціальності “практичний психолог”.
2. Основним способом утворення професійних цілей практичних психологів є прийняття готової однозначної цілі та трансформація загальної багатозначної цілі в конкретну шляхом довизначення і перевизначення запиту клієнта. При цьому процес цілеутворення розглядається як встановлення ієрархії допоміжних цілей при розв'язанні завдань.
3. Професійне цілеутворення обумовлюється зовнішніми нормами, узагальненою теорією, основними технологіями діяльності, постійною спрямованістю на проблеми клієнта, а також особливостями самого фахівця, його здібностями, можливостями, інтересами, потребами, мотивами, ціннісними орієнтаціями тощо.
4. Рефлексивні механізми цілеутворення (сукупність процесів рефлексії, які зумовлюють виникнення, розвиток і дію процесу цілеутворення) відіграють функції контролю, оцінювання, аналізу, постійного переосмислення себе та власної діяльності, утворення творчих цілей. У зв'язку з цим виділяються його два основні види: контрольно-оцінний і конструктивно-креативний, які проявляються у сферах самосвідомості, мислення та спілкування.
5. Результати експериментального дослідження свідчать про те, що рівень сформованості цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань та рівень рефлексивних механізмів цілеутворення є досить низькими як у майбутніх, так і в практикуючих психологів.
6. Виявлено позитивну, статистично значущу кореляцію між процесом утворення професійних цілей та дією рефлексивних механізмів. Вищому рівню розвитку рефлексивних механізмів відповідає повне, узагальнене, структуроване, та послідовне утворення цілей. Недостатня сформованість рефлексивних механізмів зумовлює виникнення неповного, помилкового цілеутворення або призводить до його розпаду. Несформованість рефлексивних механізмів, які діють у сфері мислення, зумовлює неспроможність давати глибокий цілісний аналіз ситуації, розв'язувати професійні завдання узагальненим способом, усвідомлювати поставлену мету та необхідність кожного етапу для її досягнення. Несформованість рефлексивних механізмів у особистісній сфері виражається у низькому рівні

самооцінки, самоконтролю, мотивації, цінностей професійного самовизначення та самореалізації.

7. У результаті випробування розробленої програми формування рефлексивних механізмів цілеутворення зафіксовано статистично значуще зростання рівнів цілеутворення та рефлексивних механізмів, спрямованості на “справу”, зростання цінностей професійної самореалізації та самоутвердження, зміщення мотивації в бік переважання прагнення до успіху.
8. Рефлексивний тренінг професійного цілеутворення сприяє виробленню уміння утворювати основні та допоміжні цілі, створює основу для осмисленого засвоєння знань, забезпечує ефективність їх застосування.

Проведене дослідження не вичерпує всіх питань проблеми формування рефлексивних механізмів цілеутворення при вирішенні професійно-психологічних завдань. Перспективи подальшої роботи ми вбачаємо у поглибленні дослідження проблеми, розробці науково обґрунтованих програм, методичного інструментарію діагностики та формування рефлексивних механізмів цілеутворення. Одним із можливих шляхів подальшої роботи є використання методу програмно-цільового планування для отримання вичерпного переліку типових завдань та засобів їх вирішення з орієнтацією на психологічні особливості та вимоги професійної діяльності. Із вивченням цих питань пов'язана подальша робота щодо пошуку шляхів і засобів удосконалення розв'язання професійно-психологічних завдань, підвищення якості підготовки та ефективності професійної діяльності практичних психологів.

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в таких публікаціях автора:

1. Мельничук І.Я. Сучасні дослідження психологічних механізмів рефлексії //Психологія. Збірник наукових праць. – Випуск 2 (5). – НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 1999. – С.40-45.
2. Мельничук І.Я. Особливості та рефлексивна регуляція професійного цілеутворення майбутніх практичних психологів //Психологія. Збірник наукових праць. – Випуск 1 (8). – НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 2000. – С.212-217.
3. Мельничук І.Я. Дослідження особливостей взаємозв'язку професійних цінностей та цілеутворення психолога-практика //Психологія. Збірник наукових праць. – Випуск 2 (9). – Частина II. - НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 2000. – С.184 – 191.
4. Мельничук І.Я. Рефлексивний тренінг професійного цілеутворення для майбутніх практичних психологів //Психологія. Збірник наукових праць. – Випуск 11. – НПУ імені М.П. Драгоманова. – К., 2000. – С. 264-274.
5. Мельничук І.Я. Місце рефлексії при утворенні професійно-важливих цілей фахівця //Вісник Харківського державного педагогічного університету ім. Г.Сковороди. – Харків, 2001. – Серія Психологія. – Випуск 5. – С.130-135.
6. Мельничук І.Я. Професійне цілеутворення практичного психолога //Філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ: Плай Прикарпатського ун-ту, 2001. –Вип. 6. – Ч. I. – С. 73-80.

7. Мельничук І.Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання задач обдарованою особистістю //Матеріали Міжнарод. наук.-практ. конференції “Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога”. – К., 1998. – С.394-396.

8. Мельничук І.Я. Місце рефлексивних механізмів цілеутворення у формуванні інтелектуальної культури спеціаліста //Наукові записки. – Випуск 14. – Кіровоград, 1998. – С. 57-60.

9. Мельничук І.Я. Роль рефлексії у становленні особистості //Матеріали Третьої Всеукраїнської конференції молодих науковців “Проблема особистості в сучасній науці: результати та перспективи досліджень”. – К., 2000. – С.156 – 157.

Мельничук І.Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. – педагогічна і вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2001.

У дослідженні розкрито специфіку утворення професійних цілей у процесі розв'язання фахових завдань практичним психологом. Уточнено поняття “рефлексивні механізми цілеутворення”, визначено їх роль при утворенні професійних цілей психолога. Визначено види, основні критерії та рівні сформованості цілеутворення та його рефлексивних механізмів. Експериментально перевірено вплив рефлексивних механізмів на ефективність утворення цілей у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань. Розроблено й апробовано програму формування та корекції рефлексивних механізмів цілеутворення на основі застосування активних методів навчання.

Ключові слова: ціль, цілеутворення, рефлексія, рефлексивні механізми цілеутворення, формування рефлексивних механізмів цілеутворення.

Мельничук И.Я. Формирование рефлексивных механизмов целеобразования в процессе решения профессионально-психологических заданий. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2001.

Диссертация посвящена проблеме формирования умений образования профессиональных целей практическими психологами.

Учитывая разнообразные подходы к определению рефлексивных механизмов и их места в процессе целеобразования, понятие “рефлексивные механизмы целеобразования” рассматривается в исследовании как совокупность процессов рефлексии, которые обуславливают возникновение, развитие и действие процесса целеобразования. Рефлексивные механизмы в процессе образования профессиональных целей способствуют более глубокому анализу и осознанию проблемы, ее новому видению, отказу от стереотипных и образованию новых, творческих целей.

В структуре рефлексивных механизмов целеобразования выделяются два тесно взаимосвязанных вида – контрольно-оценочные и конструктивно-креативные, действие которых отражается в сферах существования рефлексии (самосознание, мышление и коммуникация). В результате проведенного теоретического анализа выделены

характеристики и эмпирические признаки проявления действия каждого вида рефлексивных механизмов целеобразования.

В сфере мышления рефлексивные механизмы целеобразования базируются на осознании целей основных направлений и технологий деятельности, а также на умении строить модели и схемы деятельности, предполагать и утверждать, обобщать, конкретизировать, сравнивать.

Рефлексивные механизмы целеобразования в сфере коммуникации основываются на понимании целей и проблем клиента, сопоставлении целей клиента с профессиональными целями психолога.

В сфере самосознания рефлексивные механизмы целеобразования опираются на осознание психологом своих личностных особенностей, возможностей, мотивов, ценностных ориентаций.

Результаты экспериментального исследования свидетельствуют о том, что образование профессиональных целей, а также рефлексивных механизмов целеобразования соответствуют низкому уровню развития для будущих и работающих практических психологов.

В исследовании выявлена положительная, статистически значимая корреляция между процессом образования профессиональных целей и действием рефлексивных механизмов. Высшему уровню развития рефлексивных механизмов соответствует полное, обобщенное, структурированное, системное и последовательное образование целей. Несформированность рефлексивных механизмов в личностной сфере приводит к низкому уровню самооценки, самоконтроля, мотивации, ценностей профессионального самоопределения.

Разработана и экспериментально доказана эффективность программы формирования рефлексивных механизмов целеобразования на основе активных методов обучения.

Опытно-экспериментальным путем определена результативность использования заданий и упражнений рефлексивного тренинга целеобразования, стимулирующего развитие умений образования целей в процессе решения профессионально-психологических заданий.

В результате апробирования разработанной программы формирования рефлексивных механизмов целеобразования установлено, что уровень образования профессиональных целей в значительной степени зависит от того, насколько студентам известны основные направления и технологии профессиональной деятельности, в какой степени они ориентируются на обобщенную теорию.

После внедрения программы формирования рефлексивных механизмов целеобразования зафиксировано статистически значимое возрастание уровней целеобразования и рефлексивных механизмов, направленности на “дело”, возрастание ценностей профессиональной самореализации и самоутверждения, смещение мотивации в сторону стремления к успеху.

Анализ результатов формирующего эксперимента свидетельствует об эффективности предложенной программы формирования умений образования профессиональных целей у будущих практических психологов путем формирования рефлексивных механизмов.

Материалы диссертации могут быть использованы для совершенствования подготовки будущих практических психологов.

Ключевые слова: цель, целеобразование, рефлексия, рефлексивные механизмы целеобразования, формирование рефлексивных механизмов целеобразования.

Melnichuk I. Ya. Forming of Reflexion Mechanisms of Object-Making in the Process of Professional Psychological Tasks. - Manuscript.

Dissertation for Candidate of Psychology Degree in Speciality 19.00.07. – Pedagogical and Age Psychology. – National Pedagogical University named after M.Dragomanov, Kyiv, 2001.

Specificity of formation of professional objects in the process of solving tasks in speciality by a practical psychologist is disclosed in the research. The concept “reflexion mechanisms of object-making” is specified; their role in the creation of a practical psychologist’s professional objects is determined. The structure, the principal criteria and levels of object-making forming and its reflexion mechanisms are determined as well. The influence of reflexion mechanisms of object making on efficiency of forming skills and habits of definition and statement of objects in the solving of professional psychological tasks is checked experimentally. The program of forming and correction of reflexion mechanisms of object making is worked out.

The dissertation research reveals perspectives for the further studying of the problem of professional training improvement of the future practical psychologists.

Key words: object, object-making, reflexion, reflexion mechanisms of object-making, reflexion mechanisms forming of object-making.